

ТОЛЕРАНТНІСТЬ І КРИТИЧНІСТЬ: НЕТОЛЕРАНТНІСТЬ ДО ХИБИ

Надія Козаченко

Анотація. *Толерантність має межі.* Толерантність — це ставлення до визнання іншого рівним, але відмінним. Якщо ми не можемо відрізнити хибне від відмінного, ми можемо отримати псевдотолерантність. Щоб зробити таке розрізнення, ми маємо супроводжувати толерантність критичною оцінкою. Наприклад, якщо умови функціонування толерантності порушуються, а відповідне ставлення до суспільних практик продовжує називатися толерантністю, ми можемо отримати безмежну толерантність, яка застосовується до будь-чого. Така псевдотолерантність ґрунтується на байдужості чи некомпетентності, а не на критичній оцінці. Трапляється також вимушена толерантність, для якої немає жодних інших причин, окрім примусу. Ці випадки не є толерантністю, хоча вони називаються тим самим терміном і можуть застосовуватися в схожих ситуаціях.

Толерантність підтримує норму. Толерантність як соціальне явище має неочевидний наслідок — вона змінює статус толерованого явища, підіймаючи його до рівня соціального сприйняття, а потім і схвалення. Толерантність санкціонує толероване явище як допустиме відмінне інше, яке не можна критикувати і яке можна прийняти. При псевдотолерантності існує небезпека того, що деякі явища будуть безпідставно сприйняті як соціально прийнятні. Проте такі явища безпосередньо руйнують середовище толерантності. Наприклад, виправдане насильство або нешкідлива брехня.

Не все підлягає толеруванню. Існують певні соціальні практики, які не можна терпіти, тому що вони не інші чи відмінні, а хибні чи небезпечні. Питання можливості толерантності до соціальних практик вимагає використання критичного мислення для пошуку та застосування відповідних критеріїв. Не можна терпіти фейки, брехню та дезінформацію, оскільки вони руйнують умови толерантності в епістемічному співтоваристві. Вони створюють такі епістемічні альтернативи, які не можна відкинути, а їхня неопозбувна наявність знижує когнітивний статус знання загалом, спричиняючи в такий спосіб деградацію епістемічного середовища. Щоб зберегти можливість бути толерантними, ми повинні турбуватися про те, як ми можемо підтримати середовище, у якому ми можемо бути толерантними. Так само, щоб мати можливість здобувати знання, ми повинні дбати про епістемічне середовище, у якому ми можемо це продуктивно робити.

Ключові слова: толерантність, умови толерантності, критичне мислення, критична оцінка, межі толерантності, фейк, дезінформація.

1. Що таке толерантність

Термін «толера́нтність» походить від латинського «tolerare» — терпіти, і в суспільному сенсі означає умовне прийняття або невтручання в переконання, дії чи практики, які хтось вважає неправильними, але все ж «допустимими», тобто такими, які не повинні бути заборонені чи обмежені. Толерантність у тому вигляді, у якому її найчастіше уявляють зараз, виникає як релігійна толерантність після релігійних воєн у Європі, коли починає формуватися думка щодо мирного співіснування різних християнських церков. Тому від початку вживання цього терміну його суспільні характеристики були тісно пов'язані з релігійними аспектами, а саме, з різними тлумаченнями релігійних істин, відмінними підходами до віросповідання тощо. Обговорення толерантності та впровадження її в суспільну практику торкалося дуже болючих тем, а необхідність її дотримання була продиктована не чим іншим, як потребою припинити криваві релігійні сутички.

Словник Макміллана визначає толерантність як ставлення або готовність людини прийняти переконання або спосіб життя інших людей, не критикуючи їх, навіть якщо вони з ними не згодні¹. З такого погляду, толерантність — це спосіб організації суспільної взаємодії, який продиктований наявністю «іншого». Толерантність має підставу для функціонування, якщо існує необхідність взаємодіяти з іншими особистостями, з іншими позиціями чи стилями життя. У такому випадку толерантність — це спосіб взаємодіяти, не погоджуючись, але і не піддаючи сумніву. Дозволимо собі ще більше акцентувати на цьому моменті: толерантність — це спосіб ставлення до «іншого» як відмінного, але допустимого.

З іншого погляду, толерантність може бути визначена як певна людська чеснота.

Толерантність — це якість, яку набуває суб'єкт (толєратор), якщо він не підтримує, не приймає певних переконань, практик або шаблонів поведінки іншого суб'єкта і водночас має можливість (силу, владу чи компетенцію) зарадити, пригнітити чи іншим способом втрутитися в неприйнятне для нього явище, але уникає втручання [7, с. 1065].

Таке означення теж спрямоване на взаємодію: толерантність тут постає як певна витримка, як здатність особистості утримуватися від втручання, запобігання, цькування й інших негативних дій щодо іншої суспільної практики, при тому, що можливість такої реакції є.

¹ *Tolerance*. Macmillan Dictionary. <https://www.macmillandictionary.com/dictionary/british/tolerance>

Спробуймо більш детально пояснити деякі нюанси, які залишаються осторонь явних означень, але відіграють важливу роль у розумінні толерантності.

1.1. Толерантність — це свідоме ставлення до іншого

Відповідний термін вживається мінімум у двох значеннях: толерантність може бути настановою, а може бути ставленням. Толерантність, яка закріплена законодавчо, утілює настанову на толерантність як спосіб функціонування ліберальної демократії, мету виховання громадянина тощо. *Толерантність як настанова*, що функціонує на рівні соціальних інститутів, має свої механізми реалізації та санкціонування. Так, коли ми говоримо, що соціальний інститут толерантний, або суспільство толерантне, йдеться про те, що вони створюють умови, у яких можлива толерантність громадян, а також забезпечують санкції за її недотримання. Тобто толерантність як настанова забезпечує умови, у яких особа може свідомо проявити *толерантність як ставлення*, спираючись на певні правила, наявні в суспільстві, маючи водночас певні (зокрема правові) можливості уникнути взаємодії, проявити негативну реакцію, втрутитися інакше, але водночас особа також має можливості (зокрема правові) не робити цього.

У нашій роботі ми зосередимося на толерантності як способі ставлення особистості до іншого — іншої думки, іншої поведінки, іншого способу життя. На практичному рівні толерантність функціонує не як настанова, а як спосіб ставлення, відношення, тобто втілюється в певних діях суб'єкта, а відтак, передбачає здійснення оцінки та вибору. Практичні прояви толерантності потребують критичного осмислення, оскільки в кожній ситуації суб'єкт має зважати на велику кількість факторів, які визначають його ставлення до конкретного прояву іншої практики. Незважаючи на розмаїття, ці фактори спираються на певні уявлення та стандарти, які загалом забезпечують підставу не тільки для толерантності, але й для будь-яких оцінок і виборів.

Одним із базових уявлень, що слугують підставою для толерантності, є розуміння того, що люди змушені взаємодіяти, оскільки вони є членами суспільства: можна уникати окремої людини, але не можна уникати суспільства. Публічна сфера поєднує в собі різноманітні практики та постає певною конструкцією, що відображає інтереси людей, які дотримуються різних способів життя, але приймають певні спільні стандарти, що дозволяють регулювати їхню неминучу взаємодію. Ці стандарти не залишаються лише компромісами й узгодженням різних

позицій, згодом вони починають сприйматися як фундаментальні норми, що управляють суспільними відносинами [6, с. 132].

До інших факторів, наявність яких робить можливими толерування, можна віднести уявлення про саму можливість існування подібного й іншого; переконаність у тому, що ми маємо змогу відрізнити іншу суспільну практику від притаманної нам або подібної до нашої, встановити, у чому полягають відмінності, визначити схожі риси тощо; упевненість у тому, що існують способи обґрунтування, застосування критерію, винесення оцінки та встановлення преференцій між певними позиціями, переконаннями, практиками тощо.

1.2. Толерантність потребує критичного осмислення

Якщо толерантність як визнання іншого як рівноцінного не супроводжується критичною оцінкою на етапі своєї реалізації, вона набуває форм, які можуть бути схожі на толерантність, але не бути толерантністю по суті. Якщо умови функціонування толерантності порушуються, а відповідне ставлення до суспільних практик продовжує називатися толеруванням, ми можемо отримати *безмежну толерантність*, застосовну до всього, в основі якої замість критичної оцінки лежить байдужість або некомпетентність, або *вимушену толерантність*, для якої немає інших підстав, окрім певного виду примусу. Ні те, ні інше не є толерантністю, хоча іменуються тим самим терміном і можуть функціонувати подібно до неї, створюючи прецеденти ерзацтолерантності.

Толерантність як суспільне явище має деякий не очевидний наслідок — вона впливає на статус толерованого явища, виводячи його на рівень суспільно допустимого, а згодом і схвалюваного. Толерантність санкціонує толероване явище як допустиме інше, яке не підлягає критиці та може бути прийняте. У випадку ерзацтолерантності суспільно допустимими можуть безпідставно визнаватися ті явища, які руйнують середовище функціонування толерантності і критичного мислення, як-то: обґрунтоване насилля чи нешкідлива брехня.

Критичне мислення передбачає толерантність до інших поглядів, що нерідко тлумачиться як настанова толерувати будь-яку позицію, який би епістемічний статус вона не мала. В основі такого ставлення лежить ідея толерантності як настанови про те, що кожна особа має право на власну думку, а крім того, володіє свободою вибору, слова та совісті. Безперечно, толерантність є передумовою критичного мислення, але чи йдеться тут про те, що суб'єкт має толерантно

ставитися до хибі, нісенітниці, необґрунтованих заяв, дезінформації, фейку?

Чи можемо ми прийняти хибу, якщо істина неприємна? Чи можемо ми терпіти несправедливість, щоб уникнути катастрофи? Дж. Роулз схиляється до позитивної відповіді на ці питання, хоча й зазначає: «Істина і справедливість безкомпромісні, оскільки вони є першими чеснотами людської діяльності» [9, с. 3]. Та якби такий ригоризм був досяжний у реальному суспільстві, зникла б потреба у критичному мисленні, оскільки це передбачало б, що існують принаймні дві безсумнівні опори: істина і справедливість, до яких можна було б адресувати аргументацію, аксіоми, які стартують будь-яке міркування та завершують пояснення. Тоді б роль критичного мислення звелася б до чистої логіки й обмежилася б вивченням стандартних методів. Та ми змушені і маємо змогу створювати нові методи, вдосконалювати наявні, прояснювати, уточнювати і винаходити, й опертям для цього слугує людська розумність в найширшому смислі, як здатність оцінювати, застосовувати критерії, розуміти їх, визначати користь і шкоду, діяти згідно з досвідом тощо. Саме внаслідок критичного аналізу ми можемо дійти висновку з чим маємо справу: з хибою чи інакшістю, що і є підставою для толерантності.

1.3. Толерантність має межі

Р. Форст в енциклопедичній статті про толерантність зазначає, що існують деякі загальні умови, за яких ми можемо говорити про толерантність. Він називає їх «компонентами толерантності» і вказує всього три: заперечення, прийняття та відхилення [3, 4].

Компонент заперечення передбачає, щоб суспільні практики, які підлягають толеруванню, вважалися небажаними й певною мірою неправильними або навіть поганими. Якщо компонент заперечення відсутній, немає сенсу говорити про толерантність, оскільки без заперечувального ставлення толерантність неможлива: якщо інша суспільна практика повністю приймається — вона не потребує толерування, оскільки сприймається як норма. Якщо інша суспільна практика ніяк не оцінюється, не сприймається і не входить до кола наших інтересів — вона так само не потребує толерування, оскільки інша суспільна практика індиферентна для нас.

Компонент прийняття — другий компонент толерантності, який компенсує компонент заперечення тим, що визначає певні резони, позитивні причини, які переважають негативні у відповідному контексті

й дозволяють не відкидати відповідну суспільну практику. Р. Форст пише, що толерантність можлива тоді, коли зазначені суспільні практики визнаються неправильними, але не недопустимо неправильними [4, с. 416].

Компонент відхилення визначає міру толерантності, що характеризується рівнем компенсації причин для відмови причинами для прийняття певної суспільної практики.

Отже, толерантність як характеристику суспільних відносин можна описати за допомогою трьох компонентів, які визначають її в найзагальнішому виді.

Взявши за основу ідею Р. Форста про компоненти толерантності, можна представити межі толерантності у вигляді відрізка, початок якого визначає нульову толерантність, а кінець — максимальну толерантність. *Нульова толерантність* виникає внаслідок повного домінування компонента заперечення, *максимальна толерантність* визначається повною перевагою компонента прийняття. Тоді явище толерантності постає як реалізація компонента відхилення, балансування між запереченням і прийняттям за рахунок наведення позитивних резонів на користь прийняття, які компенсують резони на користь відкидання.

Згідно з такою інтерпретацією, логічно зробити висновок про існування тих явищ, які не підлягають толеруванню — ми маємо до них нульову толерантність, тобто повністю заперечуємо та відкидаємо відповідні суспільні практики. Тероризм, вбивство, недоборочесність, корупція, брехня — на жаль, перелік явищ, які не підлягають толеруванню за будь-яких умов досить великий.

Так само мають існувати явища, які підлягають максимальній толерантності, тобто приймаються нами, але відповідний перелік навести складніше. Однак, максимум толерантності можна визначити, якщо описати ті суспільні практики, які ми приймаємо. Приймається те, що вважається нормальним, тобто входить до наших суспільних практик, може бути зведене або пристосоване до них. Коли певна суспільна практика стає нормальною, ми припиняємо її терпіти і починаємо підтримувати — це явище можна назвати максимумом толерантності. Відтак, норма може розглядатися як максимум толерантності, аналогічно до того, як знання може розглядатися як максимум впевненості чи ймовірності.

Норма в цьому випадку являє собою «відносно абсолютне» поняття в тому сенсі, у якому це пояснює Ф. Дрекке на прикладі поняття «порожній»: «абсолютне, так, але лише згідно до певного стандарту.

Ми могли б сформулювати цю думку так: бути порожнім означає бути позбавленим усіх релевантних речей, тим самим виявляючи одночасно абсолютний (словом “все”) і відносний (словом “релевантні”) характер цього поняття» [2, с. 367]. Подібно до цього прикладу поняття норми також визначається згідно з певним стандартом, до якого можуть входити традиції, правові норми, суспільні вимоги тощо, які можна вважати відносними в певному смислі, але, згідно з цим визначенням (релевантним) контекстом, норма — абсолютна.

У зазначеному сенсі толерантність може розглядатися як процес, оскільки вона може збільшуватися аж до прийняття та зменшуватися аж до відкидання. Зміна рівня толерантності, на нашу думку, може визначатися рівнем суспільної взаємодії з толерованим явищем, зміщенням співвідношення позитивних і негативних резонів, зміною їх вагомості для суб’єкта толерантності.

2. Коли толерантність зникає

Толерантність зникає, коли вона не потрібна або неможлива. Толерантність непотрібна, коли суспільна практика, з якою ми взаємодіємо, стає нормою для нас. Так само толерантність непотрібна, коли ми ніяк не взаємодіємо з іншою суспільною практикою. Фактично, це означає, що відсутній компонент заперечення, вказаний Р. Форстом. Але толерантність буває не лише непотрібною, але і неможливою. Якщо норма не потребує толерування, оскільки вона являє собою максимум толерантності за рахунок повного домінування компонента прийняття, то суттєве переважання компонента заперечення підводить толерантність до мінімуму, аж до неможливості її здійснення.

2.1. Максимальна толерантність не потребує толерантності

Толерантність — це нормально, але вона незастосовна до нормального. У багатьох випадках толерантне ставлення на практиці зникає тоді, коли люди просто перестають думати, що певний тип поведінки є предметом несхвалення або взагалі негативного судження — відтак, зникає компонент заперечення, наведений Р. Форстом. Це те, що відбувається в багатьох частинах світу щодо видів сексуальної поведінки, які раніше не заохочувалися, а в деяких випадках каралися законом. Спільне проживання поза шлюбом чи гомосексуальні стосунки, навчання дітей з особливими потребами в інклюзивних класах чи буденна

співпраця з людьми, що час від часу потребують психологічної допомоги, поступово перестають викликати ворожі коментарі чи реакції, як це було в минулому. З часом вони перестають бути предметом оцінки, оскільки входять до прийнятних соціальних практик. Здається, що в таких випадках толерантність зникає в позитивному сенсі, оскільки, досягнувши свого максимуму, вона стає непотрібною. Навіть акцентування на толерантності як настанові в подібних випадках є нетолерантним. Так, якщо я на вечірці скажу своїм сусідам, що ми з чоловіком толерантно ставимося до гомосексуальних стосунків сусідської пари, або що ми толерантно ставимося до того, що наш син навчається у класі з дітьми, які мають затримку психічного розвитку, це буде звучати нетолерантно. Отже, *толерантність має функцію переведення іншого в норму*. Коли дещо стає нормальним, його перестають толерувати в позитивному смислі: його не терплять, а сприймають як належне.

2.2. Толерантність стосується не особи, а суспільної практики

У цьому ж сенсі ми не можемо говорити про толерантне ставлення до особи, хоча зазвичай саме так і вживається слово «толерантність». Здається, що тут наявна певна суперечність, але можна поглянути на це під іншим кутом: інша особа являє собою об'єкт максимальної толерантності, тобто той випадок, коли толерантність вже недоречна. Із зовсім невеликою натяжкою ми можемо віднести буття різних особистостей до норми: нормально те, що існують інші. Сама по собі особа — це носій автономності й гідності, і в цьому сенсі люди визнаються рівноправними та рівноцінними, тому до них незастосовні категорії толерантності чи терпимості, але застосовні категорії гідності та визнання.

Толерантність зі свого боку застосовується до комунікативних процесів, суспільних практик, ініціаторами й учасниками яких постають інші особи. Цілком виправдано говорити, що буття іншого розкривається в комунікації, відтак, ми здійснюємо оцінку тих суспільних практик, які демонструють позицію іншої людини, оскільки ми не маємо іншого доступу до особистості. Тому ми можемо говорити: «Я поважаю тебе, але не приймаю твій спосіб дій», — і в такий спосіб практикувати толерантність, але ми не можемо говорити про толерантне ставлення до деякої суспільної практики, якщо водночас ми не поважаємо і не приймаємо її носіїв. Б. Вільямс пише, що якщо одна група просто ненавидить іншу, як у випадку з клановою вендетою чи випадками

чистого расизму, насправді йдеться не про толерантність: люди, які беруть участь у цьому, радше повинні позбутися своєї ненависті, своїх упереджень або своїх неблаганних спогадів [10, с. 19].

2.3. Толерантність має бути обґрунтованою

Ю. Габермас наголошує, що термін «толерантність» використовується не стільки на позначення загальної схильності ставитися терпляче та великодушно до іншої людини, скільки на позначення певної політичної чесноти у відносинах з іншими громадянами. Але толерантність, на його думку, — це не зовсім те саме, що «громадянська» поведінка, яка ґрунтується на готовності співпрацювати, але скоріше — це спосіб дій у когнітивному конфлікті обґрунтованих позицій [5, с. 3].

У Габермасовому тлумаченні толерантності дуже яскраво проявляється роль критичного мислення і його тісний зв'язок із толерантністю. Толерантність передбачає право на дискусію, учасники якої максимально толерантні один до одного, оскільки визнають, що перед ними «інші» особи, які постають із максимумом толерантності за замовчуванням. Але толерантність не поширюється автоматично на способи обґрунтування, шляхи інтерпретації фактів, методи виведення висновків тощо. Тут у гру вступає критична оцінка, яка, згідно з критеріями, аналізує наявні резони та визначає міру допустимої толерантності.

Ми не можемо вибрати наявність чи взаємодію з іншими особами, оскільки вона є й існують певні правила, норми та закони, які санкціонують нашу відповідну поведінку. Ми не можемо заборонити діяльність об'єднання прихильників пласкої Землі, ми толерантні до них і поважаємо їхні права. Водночас наша толерантність настільки висока, що ми сприймаємо інших осіб як рівних собі в аргументації, а отже, як доступних для переконання. Але у випадку пласкоземельників, антивакциновиків, прихильників теорій змови й інших міфотворців сучасності ми не сприймаємо їхні погляди як «інші», навпаки, визначаємо їхні твердження як хибні, методи обґрунтування як невалідні, а засновки як недійсні — і внаслідок цього ми не толеруємо їхні заяви.

Є прості випадки зіткнення суперечливих позицій, які не потребують толерування. Коли людина припускається помилки чи говорить неправду, оскільки необізнана щодо реальної ситуації, — це не суперечлива позиція, а позиція, яка може бути скоригована і має бути виправлена. Коли ми маємо справу з очевидною хибістю і маємо докази на користь власної позиції — ми можемо аргументувати.

Ситуація суперечки щодо наближення до істини, прояснення чи уточнення не потребує толерантності щодо предмету суперечки. Але вона потребуватиме толерантності щодо учасників суперечки, яка має бути реалізована у праві повністю викласти свою позицію, використати потрібні аргументи, у праві бути вислуханим і праві на розуміння. Толерантність передбачає право бути вислуханим і зрозумілим, але вона діє в обидва боки: інша сторона має таке саме право.

2.4. Небезпека знижує толерантність

Дозволимо собі зробити деякі доповнення до умов існування толерантності. На нашу думку, толерантність пов'язана з поняттям безпеки. Можна толерувати те, що є безпечним для наших уявлень, способу життя, традицій. Якщо суспільні практики визнаються іншими, але водночас несуть небезпеку, підстава толерувати зникає, оскільки компонент прийняття зменшується до мінімуму. Саме тому так важко бути толерантним до іншої думки, якщо вона загрожує нашим власним переконанням, важко толерувати інший спосіб життя, якщо він загрожує своєму власному добробуту. Толерантним можна бути до того, що вам не загрожує та не наносить шкоди. Терпіти доводиться те, що вам заважає і загрожує. Завдання критичного мислення в цьому моменті — визначити, чи є певна суспільна практика загрозовою, чому вона загрожує, у який спосіб і якою мірою. На основі такої оцінки приймається рішення щодо можливості толерування.

Багато хто здатний толерувати негативні явища, вважаючи їх іншими способами життя, отримання прибутку чи статусу, або проявом допустимої позиції іншої особи. Така толерантність є результатом підміни оцінки сутності явища зверненням уваги на його наслідки, причому до уваги беруть лише безпосередні чи найближчі, короткострокові наслідки, фізичні чи економічні наслідки або наслідки для конкретних осіб, але часто опускають суспільні, а саме — наслідки для середовища функціонування самої толерантності. Коли ми толеруємо явище, яке становить загрозу нашим цінностям, способу життя, способу суспільної організації, ми дозволяємо такому явищу наблизитися до рівня норми і згодом просто «впускаємо» його у своє життя як прийнятну для нас позицію.

Дехто може толерантно ставитися до корупції у сфері освіти доти, поки його дитина не піде навчатися. Але й тоді рівень толерантності може зменшитися, але не впасти до нуля, коли людина почне принципово відкидати таку практику як небезпечну, оскільки небезпека буде

оцінена дуже вузько. Рівень толерантності може підтримуватися резонами, які виправдовують певні незаслужені винагороди або послуги, якщо вони не надто обтяжливі для суб'єкта, але такі позитивні резони стають менш значущими, якщо кількість або обсяг таких послуг чи винагород перевищує міру можливостей суб'єкта. Так само для будь-якого явища: рівень толерантності падає, коли явище починає становити загрозу для суб'єкта толерантності. Тероризм, насилля, підвищення цін чи кількості навчального навантаження сприймаються як очевидна загроза, але й у цих випадках дехто зможе сформулювати позитивні резони не знижувати толерантність до нуля.

Дуже рідко толератор виходить із принципової позиції відкидання суспільної практики як небезпечної для суспільного середовища. Для цього треба оцінювати системні й віддалені наслідки. Відтак, існують явища, які ми взагалі не розпізнаємо як загрозу, оскільки не бачимо їхніх системних наслідків. Наприклад, ми часто оцінюємо брехню, фейк, дезінформацію та інші прояви хибі як безпечні для нас і толеруємо їх. Ми не розглядаємо ці явища як небезпечні, оскільки не бачимо прямої загрози для себе. Натомість ми можемо сприймати їх як жарт, свідчення невігластва й навіть привід вважати себе розумнішим за іншого тощо. Але згодом ці явища стають звичними та починають сприйматися як нормальні й ми починаємо перебудовувати своє сприйняття світу згідно з ними. Крім того, деякі небезпечні суспільні практики не ідентифікуються як явно небезпечні, оскільки вони незнайомі й ми не маємо досвіду у використанні методів розпізнавання їх як небезпечних. У таких випадках на перший план виходить критичне мислення, оскільки ситуація потребує прояснення, адже коли не все лежить на поверхні, потрібна «критика», оцінка ситуації згідно з критеріями «іншості» чи безпечності в цьому випадку.

3. Як критичне мислення взаємодіє з толерантністю

3.1. Критичне мислення регулює толерантність в епістемічному вимірі

Толерантність як настанова реалізується на інституціональному рівні в релігійній, політичній терпимості, економічних гарантіях і повазі до особистості. Але не існує правових гарантій меж толерантності у сфері інтелектуальній, а особливо в пізнавальній. Фактично, критичне мислення має виконувати цю функцію, але для успішного функціонування йому потрібна інституціональна підтримка, яка допомагає сфор-

мувати середовище, сприятливе для інтелектуальної толерантності. В інтелектуальному вимірі толерантність не регулюється чіткими правилами чи настановами і це, зокрема, є наслідком самої толерантності. Право на власну думку та свободу її висловлювати забезпечується на законодавчому рівні, але не існує правового підґрунтя обов'язку обґрунтовувати, підтверджувати чи доводити. Вимога поваги до особистості і терпимості до іншої думки чи певного виду інформації обмежується правовим полем і питаннями державної чи особистої безпеки. Водночас ігнорується питання інтелектуальної безпеки, під якою ми розуміємо не лише захист інтелектуальної власності, але і захист епістемічної спільноти й епістемічного середовища, за рахунок нормального функціонування яких здійснюється пізнання.

Епістемічна спільнота функціонує як сукупність суб'єктів, здатних виконувати певні пізнавальні дії та підтримувати відповідні пізнавальні стани. Такий суб'єкт повинен мати змогу досягати і підтримувати позитивні епістемічні статуси, тобто він має право пізнавати, дізнаватися, вірити, бути переконаним, впевненим, а отже, мати змогу свідчити, обґрунтовувати, переконувати, інформувати. Такі можливості забезпечуються епістемічним середовищем, яке включає в себе різноманітні умови, ресурси й обставини, що роблять можливими пізнавальні дії і підтримують їх результати. Епістемічне середовище передбачає експертність, методологічність, обізнаність тощо, але також потребує суспільного схвалення та підтримки своєї діяльності. Очевидно, що соціальний інститут не може критично мислити сам по собі, рівно як і не може поводитися толерантно, оскільки це царина окремих особистостей. Але завданням соціальних інститутів є забезпечення можливості індивідів бути толерантними та критично мислити за рахунок підтримки певних умов, у яких можуть бути реалізовані здатності оцінювати і толерувати.

3.2. Толерантність — презумпція, але не мета критичного мислення

І критичне мислення, і толерантність мають підстави для функціонування тоді, коли в наявності є конкурентоспроможні обґрунтування, які самі по собі є достатньо підкріпленими та правильними, їхні висновки слідують із засновків, але ці засновки концептуально неспівмірні. Відтак, толерантність може бути виправдана, якщо ми не володіємо раціональними способами порівняння позицій, оскільки концептуальні схеми (оціночні концепції), у межах яких стверджує-

ться їхня істинність, радикально відмінні. Та в будь-якому випадку і критичне мислення має бути толерантним, і толерантність критичною. Толерантність критичного мислення полягає в тому, що воно виходить із презумпції толерантності, але постійно переглядає та перевіряє її. Так, ми толерантно передбачаємо, що будь-яка позиція має право на існування, але це не означає, що ми покійно ставимо її в один ряд зі своїми уявленнями. Навпаки, ми намагаємося дослідити і випробувати іншу позицію, щоб точно зрозуміти, чи є вона принципово іншою і, можливо, рівноцінною, чи навпаки — вона існує у тій самій концептуальній схемі та її відмінності від нашої власної позиції продиктовані хибністю її чи наших передумов. Отже, ми виходимо з настанови толерантності, але вона не є самоцінною. Як і критичне мислення, толерантність — інструмент, який дозволяє нам досягати інших цілей.

3.3. Критичне мислення оцінює умови та межі толерантності

Критичне мислення — це рефлексивне мислення. Його рефлексивність пов'язана не тільки з тим, що воно постійно перевіряє саме себе на предмет правильності і прагне до самовдосконалення. Рефлексивність критичного мислення полягає також у тому, що воно одночасно послуговується критеріями та критично оцінює самі критерії і за необхідності уточнює наявні чи виробляє нові. Однією з важливих функцій критичного мислення є саме критеріальна функція, у процесі якої критичне мислення здійснює оцінку умов можливості того чи того явища. За допомогою застосування критеріїв критичне мислення визначає ступінь абстрактності, загальності чи універсальності, фіксує контекстуальні відмінності й визначає їхню роль у функціонуванні оцінюваного явища, іншими словами, критичне мислення дозволяє формулювати конкретні твердження на підставі загальних правил. За його допомогою можна досягти певної адекватності трансляції загального принципу в унікальний контекст. По суті, критичне мислення дає змогу формулювати обґрунтовані судження такого типу: ця настанова застосовується у цій ситуації в такому-то вигляді, з такою-то специфікою або дане загальне правило застосовується в такому контексті в такий-то спосіб.

Як це працює у випадку з толерантністю. Припустимо, суб'єкт або група суб'єктів стикається із суспільною практикою, невідомою їм раніше. Вони розуміють, що мають бути толерантними, але, окрім «презумпції толерантності», вони мають розуміти необхідність критичної оцінки цієї практики для того, щоб визначити, чи відповідає

вона критеріям толерантності. Фактично, спершу критичне мислення має дати відповідь на питання щодо доцільності толерування такої суспільної практики. Для цього потрібно встановити, чи існує спільна концептуальна схема, у межах якої можливі оцінка та порівняння, чи існують адекватні критерії, застосовні для оцінки обох позицій, і дійти обґрунтованого висновку — чи варто розглядати певну суспільну практику як «іншу» і якщо варто, то якою мірою і як можна реалізувати таке толерування. Отже, насамперед критичне мислення має дати відповідь на питання — з чим ми маємо справу: з іншим чи з хибним? Тобто чи не є позиція, представлена як відмінна, насправді хибою, помилкою, навмисним уведенням в оману в тій самій концептуальній схемі, у якій функціонує наша власна позиція. Варіантом критичної оцінки також може бути і перегляд власної позиції, якщо вона виявиться хибною на тлі відповідної аргументації.

У випадку різних концептуальних схем способи порівняння та встановлення суперечності неспівмірні, тому нерідко відповідна аргументація зводиться до преференцій смаку чи бажання. Так, ми не можемо порівняти християнське спасіння та буддійське просвітлення на предмет істинності, оптимальності, вигідності. Якщо ми опиняємося в ситуації необхідності (або що частіше — бажаності) такого порівняння, можливі кілька варіантів: (1) побудувати концептуальну надбудову — схему, яка буде несуперечливо включати ці підходи, за рахунок встановлення більш загальної структури; (2) відкинути всі внутрішні підстави для порівняння та зорієнтуватися на критерій, незалежний для обох підходів — користь, традиційність, право, економічна вигода тощо.

Обидва варіанти широко використовуються та яскраво демонструють способи обмеження толерантності за рахунок переведення неспівмірних суспільних практик у порівнювані або й конкурентні. Такі засоби дозволяють вирішити, чи варто запроваджувати державний вихідний на буддійські свята в країні, у якій традиційною релігією є християнство, або в нейтральному ключі розглянути питання щодо узгодження дати святкування Різдва різними конфесіями. Створення спільної точки відліку, критерію, мети тощо нерідко приводить до ситуації продуктивної конкуренції позицій. Навіть якщо позиції неспівмірні в їхніх власних концептуальних схемах, вони можуть змагатися в обґрунтованості в іншому вимірі — застосовності, прибутковості, нарешті — простоти чи краси. Така конкуренція приводить до прискіпливого перегляду позицій, вдосконалення аргументації з обох боків і загалом є позитивним явищем.

4. Небезпека толерування хибі на прикладі фейкових новин

Ми розглянули умови і межі толерантності та роль критичного мислення у їх визначенні. Отже, ми спробували наблизитися до обґрунтування наявності суспільних практик, які не можуть бути толеровані. Для цього ми спиралися на стандартний аналіз толерантності і критичного мислення та способи їхнього функціонування в суспільстві. Однак, на нашу думку, деякого поглиблення потребує питання щодо толерування брехні, фейку та дезінформації. Відтак, ми спробуємо обґрунтувати, чому не варто толерувати такі явища.

4.1. Що таке фейки

Фейковими новинами зазвичай називають історії, які імітують звичайні новини, але водночас хибно описують певні ситуації в реальному світі. У фейкових новин три основні характеристики: формально вони схожі на новини, стосуються реального світу, але водночас хибні. Іноді говорять про два типи фейкових новин: ті, які створені умисно для обману споживачів, і ті, які виникають внаслідок неумисного спотворення чи викривлення інформації внаслідок невірної інтерпретації чи недостатньої поінформованості. На нашу думку, фейкова новина завжди навмисна і слово «фейк» варто застосовувати саме в цьому сенсі. Натомість до ненавмисно спотвореної інформації доречніше використовувати термін «помилка». Це розрізнення фейкових і помилкових новин важливе з погляду можливості спростування: помилкову новину легше спростувати, аніж фейкову.

Яка мета фейкової новини? Здається, усе досить просто: увести в оману принаймні частину аудиторії та розповсюдитися. Фейк завжди актуальний, сучасний і стосується реального світу, часто він шокує, викликає сильні почуття (неважливо — позитивні чи негативні) і за рахунок цього широко ретранслюється. Ми не можемо відкидати ідею, що деякі люди продукують і поширюють фейки лише тому, що вони можуть це робити, їм це приємно або вони просто бажають популярності. Але свідоме продукування фейків, якісного хибного контенту, його масове поширення — це сьогодні ціла індустрія і було б наївно вважати, що вона працює на самозадоволення.

Ми не будемо торкатися в нашій роботі ідеологічних чи пропагандистських моментів продукування та поширення фейків, оскільки, на нашу думку, аналіз цього аспекту досить глибоко представлений

у сучасних дослідженнях і він настільки увійшов в наше життя, що важко знайти людину, яка б не розуміла, якого роду маніпуляцію передбачають фейки. Однак, навіть знаючи про те, що деяка новина є фейком, ми її в певний спосіб сприймаємо. Більш того, часто ми толеруємо фейкові новини, оскільки для нас вони потрапляють у проміжок між недопустимим і нормальним, між хибою й істиною, між небезпекою та захищеністю. Відтак, ми можемо знаходити резони, які підтримують толерування фейку, наприклад, унаслідок того, що ідея повного відкидання, заперечення та спростування видається нам надто складною і потребує суттєвих зусиль, водночас сам по собі фейк видається нам не надто небезпечним, адже ми розуміємо, що він хибний і не спираємося на нього в подальших міркуваннях. Але такий хід вже небезпечний, оскільки навіть абсурдний фейк є фактором деградації епістемічного середовища.

4.2. Як поводить себе фейк в контексті релевантних альтернатив

Скористаємося епістемічним підходом релевантних альтернатив (*relevant alternatives framework*), щоб проілюструвати цю небезпеку. RAF — це один із підходів до означення знання, запропонований як слабший варіант JTB-означення знання як обґрунтованого істинного переконання і вільний від його контрприкладів. Фреймворк релевантних альтернатив розроблений у межах контекстуалістського напрямку сучасної теорії пізнання, що значно наближає відповідне розуміння знання до застосування для аналізу буденних міркувань за рахунок уведення прагматичних контекстів. «У строгому контексті епістемології ми не знаємо нічого, однак у слабкому контексті ми знаємо дуже багато», — зазначає Д. Льюїс [8, с. 551]. Так, Ф. Дрекке пропонує розглядати знання як певний доказовий стан, у якому усунуті всі відомі відповідні альтернативи. Це дозволяє вважати знання абсолютним поняттям, але обмеженим релевантними альтернативами, що робить його застосовним до контекстів реального світу (див.: [2, с. 367]).

Я допускаю підтвержене істинне переконання без знання, як у вірі в лотерейний програш. Я допускаю знання без обґрунтування щодо розпізнавання облич та визначення статі курчат. Я навіть припускаю знання без переконання, як у випадку боязкого учня, який знає відповідь, але не впевнений, що вона вірна, і тому не вірить у те, що він знає. Можливість того, у чому суб'єкт не переконаний достатньою мірою і не має бути переконаним достатньою мірою, тим не менш може бути доречною альтернативою і не може бути проігнорована [8, с. 556].

У межах підходу релевантних альтернатив, суб'єкт має знання щодо певного стану справ, якщо він може виключити всі його релевантні альтернативи.

(RA) S знає, що p , якщо S має змогу виключити всі релевантні альтернативи p .

У цьому означенні альтернативами слід вважати ті твердження $q_1, q_2, \dots, q_n$, які описують той самий стан справ, але в такий спосіб, що неможливо, щоб одночасно були істинні q_1 і p , q_2 і $p, \dots, q_n$ і p . Релевантними відповідні альтернативи можна назвати просто внаслідок того, що вони претендують на опис того самого стану справ.

Я знаю, що мого сусіда немає вдома, оскільки я маю змогу виключити релевантну альтернативу «мій сусід вдома», зателефонувавши йому на мобільний і отримавши відповідь, що він на роботі чи в метро. Але я не маю змоги так само просто виключити фейк, який проривається в мій фреймворк релевантних альтернатив: «Насправді мій сусід вдома, а на мобільний відповідає його таємний близнюк», або ще краще — злий рептилоїд. Така ситуація виглядає комічно та дещо параноїдально, але вона досить ілюстративна.

Схема релевантних альтернатив не надто стійка до похибок, але її важлива перевага в тому, що вона успішно функціонує в буденних міркуваннях. Крім того, (RA) фіксує лише можливість виключення релевантних альтернатив, але не вимагає від суб'єкта це обов'язково робити. Дійсно, у буденних міркуваннях нам часто досить мати лише деякий рівень впевненості, можливо, трохи більший, ніж для інших варіантів, для того, щоб вважати дещо знанням і успішно використовувати його як оперття для своїх висновків чи рішень. Часто суб'єкт може набути достатнього рівня впевненості лише за рахунок усвідомлення того, що він має змогу виключити релевантні альтернативи.

4.3. Відмінності помилки та фейку

Розгляд знання крізь призму релевантних альтернатив дає змогу побачити різницю між помилкою і фейком: помилку можна виправити, уточнити внаслідок з'ясування обставин, а фейк, особливо спеціально сконструйований, не дає можливості це зробити. Так, ми не маємо змоги відкинути альтернативи про таємного близнюка чи злого рептилоїда, оскільки не володіємо ніяким методом отримання достовірної інформації про цих істот. Але їх вплив на наше знання дуже важливий:

кожна невиключена альтернатива знижує епістемічний рівень опису стан справ, який претендує на статус знання.

Грубо кажучи, якщо прийняти всю диз'юнкцію альтернатив за істинну (1), то в ідеальному варіанті ми знаємо p , якщо $q_1 = 0, q_2 = 0, \dots q_n = 0$. Тоді можна вважати, що $p = 1$. У буденному міркуванні ця схема спрацьовує практично так само: якщо $q_1 \approx 0, q_2 \approx 0, \dots q_n \approx 0$, тоді ми вважаємо, що $p \approx 1$. Тобто, якщо ми приблизно знаємо, що всі релевантні альтернативи скоріш за все хибні (0) і за необхідності ми зможемо це довести, ми відкидаємо їх, а натомість приймаємо p як скоріш за все істинне твердження (1).

Інша ситуація виникає з фейком, який набуває статусу релевантної альтернативи. На відміну від помилки, фейк імітує інформацію, яка не має референту в реальному світі, тобто йому не відповідає ніяка ситуація, він не описує ніякий стан справ, але він виглядає так, як наче він це робить. Суб'єкт потрапляє в пастку — він намагається спростувати фейк, звертаючись до реальних станів справ, але не знаходить засобів ні підтвердити, ні спростувати його. Отже, фейк залишається у статусі невиключеної релевантної альтернативи і навіть коли суб'єкт розуміє, що перед ним фейк, він все одно не може приписати йому нульову ймовірність, оскільки розуміє, що немає достатніх підстав це зробити. Отже, суб'єкт формує універсальні виправдання, на кшталт, «ми ніколи цього не визнаємо», «у кожного своя думка», «це має право на існування», «все може бути» й далі.

4.4. Чому поширювати фейк небезпечно для нашого знання

Тиражування фейку виконує в цьому контексті дві функції: підтвердження та релевантності. По-перше, не маючи можливості виключити фейк зі списку релевантних альтернатив, суб'єкт готовий використати будь-який спосіб підтвердження, одним із яких на буденному рівні успішно працює повторюваність. Кожне повторення фейку підвищує його епістемічний статус у списку альтернатив і наближає його до норми, безпечності або й істини, оскільки суб'єкт отримує можливість спертися на авторитетність, прийнятність, поширеність у пошуку резонів для толерування фейку.

Толерантність тут грає з нами у складну гру. Ми звикли толерантно ставитися до інших поглядів і розуміємо, що в кожного є свої резони вважати так чи так, а отже, ми маємо вважати, що поширення певної інформації в певний спосіб зумовлене і якщо навіть не має бути прийняте до уваги, то принаймні має право на існування. Ситуація

ускладнюється тим, що ми дуже рідко маємо можливість з'ясувати справжні резони поширення тієї чи тієї інформації. Крім того, толерування одних дій особи нерідко переноситься на толерування інших її дій. Так, я можу не приймати і заперечувати методи роботи мого колеги, але вони не є для мене недопустимими, я їх успішно толерую, оскільки ідентифікую як інший підхід, який теж може приводити до хорошого результату, а в певний спосіб і розширити мій кругозір. Далі я поширюю свою толерантність на інші його дії, наприклад, в інформаційній сфері й поступово виявляється, що я толерую фейк, оскільки в мене є резони не відкидати його.

По-друге, поширення фейку дозволяє тримати його актуальним і тим самим не дозволяти суб'єкту виключити його з альтернатив внаслідок простого забування. Актуальність також може підмінити релевантність або створювати її штучно.

Отже, толерантне ставлення до фейку як до «іншої» позиції, думки, що має право на існування, породжує проблему на двох рівнях. На мікрорівні фейкові новини роблять помітними і, отже, релевантними альтернативи, які загрожують знанню. На макрорівні толерування фейку спричиняє деградацію епістемічного середовища, оскільки поширення фейкових новин робить наше епістемічне середовище менш сприятливим для досягнення позитивних епістемічних статусів, як-от знання та розуміння. Це досягається насамперед за рахунок підриву довіри до епістемічних інститутів і шляхом зміни епістемічних звичок [1, с. 23].

4.5. Що робити з фейками

По-перше, фейки потрібно вміти ідентифікувати. Для цього дійсно треба задіювати критичне мислення, яке дозволяє використовувати відповідні методи та критерії оцінки. Подібно до толерантності, яка балансує між повним відкиданням і беззаперечним прийняттям, критичне мислення — це серединний шлях між тотальним скепсисом і бездумною довірою. Саме критична оцінка дозволяє уникнути однаково непродуктивних позицій: «всі брешуть» і «кожен по-своєму правий», і відтак, ідентифікувати інформацію як брехню, фейк, навмисне введення в оману, або ж як цінну, важливу, або ж як «іншу» позицію, часом неприємну, але обґрунтовану.

По-друге, не поширювати безумовну толерантність до особи на толерантність до суспільної практики. Повага до іншої людини, визнання її прав і гідності — безсумнівна, але певні суспільні практики піддаю-

ться осуду незалежно від того, ким вони практикуються. Фейк, його створення та поширення — не підлягають толеруванню, незалежно від того, наскільки прихильно ми ставимося до відповідної особи.

По-третє, усвідомлювати небезпеку фейку, а відтак, припиняти ланцюжки його поширення й піддавати суспільному осуду причетних. Наші знання легко підірвати фальшивими новинами. Тож, можливо, профілактика — найкраща стратегія з усіх [1, с. 22]. К. Блейк-Тернер досить песимістично оцінює можливість боротьби з фейками, але наголошує на відповідальному ставленні до нашого епістемічного середовища.

Варто підкреслити особисту та міжособистісну відповідальність [...]. Я сумніваюся, що ми досягнемо значного прогресу у вирішенні проблем, які створюють фейкові новини, якщо не почнемо серйозно ставитися до них у наших епістемічних спільнотах, дорікаючи тим, хто їх поширює. Це важка пігулка, тому що в нашому епістемічному контексті віра у фейкові новини та їхнє поширення можуть бути ненавмисними. Але ненормальність контексту робить важливим дорікати один одному за те, що ми віримо і поширюємо фейкові новини, навіть якщо ми робимо це не зумисно [1, с. 23].

5. Висновки

Критичне мислення і толерантність належать до суспільно значущих компетентностей не лише тому, що вони бажані для громадянського суспільства, а ще й тому, що вони обидва є суспільно зумовленими та суспільно залежними. Бути раціональним і логічним або толерантним і терпимим неважко у сприятливому середовищі, яке наповнене іншими носіями цих якостей, які схвалюють і підтримують толерантність і критичність як настанови та практикують їх у взаємодії. Набагато важче бути толерантним у середовищі, яке не підтримує толерантність. І практично неможливо бути раціональним і провадити помірковану аргументацію серед людей, які прагнуть зруйнувати дискурс узагалі.

Критичне мислення передбачає методи, критерії, стандарти, і, хоча ми прагнемо називати їх суто раціональними, разом з тим вони також є суспільно зумовленими. Епістемічне середовище, у якому функціонує критичне мислення, є чутливим до суспільних стандартів, які формуються внаслідок актуальності, затребуваності, суспільного схвалення тих чи тих методів і критеріїв пізнання й оцінки. Статус різних методів аргументації чи способів підтвердження може відрізнятися внаслідок наявності відповідного суспільного запиту чи суспільного схвалення,

у такий спосіб формуючи «варіабельну норму» як умовно абсолютне поняття. Так, сьогодні «інсайдерська інформація», «фактчекінг» сприймаються як актуальні засоби підвищення достовірності, водночас дедуктивне обґрунтування або звернення до правових норм як критеріїв не викликають подібного ажіотажу. Однак, змінність способів обґрунтування не означає, що потрібно толерувати будь-які способи підвищення епістемічної цінності інформації (повторюваність, поширеність, популярність, загадковість тощо). Попри суспільну зумовленість й епістемічну «моду» можна говорити про певну стійкість самого аргументативного дискурсу й стабільність певних способів обґрунтування. Експертність, можливість перевірки на практиці, фактична істинність, узгодженість, дедуктивність тощо залишаються адекватними методами підтримки істинності й саме вони дають змогу формулювати критерії ідентифікації хиби.

References

1. *Blake-Turner C.* Fake news, relevant alternatives, and the degradation of our epistemic environment. *Inquiry*. 2020.
2. *Dretske F.* The Pragmatic Dimension of Knowledge. *Philosophical Studies*. 1981. Vol. 40. P. 363-378.
3. *Forst R.* Toleration. The Stanford Encyclopedia of Philosophy. Fall 2017 Edition. URL: <https://plato.stanford.edu/archives/fall2017/entries/toleration/>
4. *Forst R.* Toleration and its Paradoxes: A Tribute to John Horton. *Philosophia*. 2017. Vol. 45. P. 415-424.
5. *Habermas J.* Intolerance and Discrimination. *International Journal of Constitutional Law*. 2003. Vol. 1. Issue 1. P. 2-12.
6. *Kukathas C.* The Liberal Archipelago: A Theory of Diversity and Freedom. Oxford, 2003.
7. *Lægaard S.* Attitudinal analyses of toleration and respect and the problem of institutional applicability. *European Journal of Philosophy*. 2015. Vol. 23. Issue 4. P. 1064-1081.
8. *Lewis D.* Elusive Knowledge. *Australasian Journal of Philosophy*. 1996. Vol. 74. P. 549-567.

9. *Rawls J.* A Theory of Justice: Original Edition, Cambridge, MA and London, England: Harvard University Press, 2020.
10. *Williams B.* Tolerant: An Impossible Virtue? *Tolerant: An Elusive Virtue.* Princeton: Princeton University Press, 1998. P.18-27.

TOLERANCE AND CRITICALITY: INTOLERANCE TO FALSEHOOD

Nadiia Kozachenko

Abstract. *Tolerance has limits.* Tolerance is an attitude that recognizes the other as equal but different. If we cannot distinguish between false and different, we may end up with counterfeit tolerance. In order to make such a distinction, we have to accompany tolerance with critical evaluation. If the conditions for the functioning of tolerance are violated and the corresponding attitude toward social practices continues to be called tolerance, we can obtain an unlimited tolerance that applies to everything. This kind of pseudo-tolerance is based on indifference or incompetence, but not on critical evaluation. There is also a forced tolerance for which there is no reason other than some kind of coercion. Neither is tolerance, even though they are called by the same term and can be applied in similar situations.

Tolerance supports the norm. Tolerance as a social phenomenon has an unobvious consequence—it changes the status of the tolerated phenomenon by bringing it to the level of social acceptance and later approval. Tolerance sanctions the tolerated phenomenon as a permissible other that cannot be criticized and can be accepted. With pseudo-tolerance, there is a danger that some phenomena will be accepted as socially acceptable for no reason. However, such phenomena directly destroy the environment of tolerance. For example: justifiable violence or harmless lies.

Not everything is tolerable. There are certain social practices that cannot be tolerated because they are not other but wrong or dangerous. The question of the possibility of tolerating social practices requires the use of critical thinking to find and apply appropriate criteria. Fake, lies, and misinformation cannot be tolerated because they destroy the conditions of tolerance in the epistemic community. They create irremovable epistemic alternatives that diminish the cognitive status of knowledge in general, thereby causing the degradation of the epistemic environment. To preserve the opportunity to be tolerant, we must worry about how we can maintain an environment in which we can be tolerant. Likewise, to be able to acquire knowledge, we must care for the epistemic environment in which we can do so productively.

Keywords: tolerance, conditions of tolerance, critical thinking, critical evaluation, limits of tolerance, fake, misinformation, disinformation.

Надійшла до редакції 19 вересня 2022 р.

Козаченко Надія Павлівна

Кафедра філософії

Криворізький державний педагогічний університет

просп. Гагаріна, 54

м. Кривий Ріг

50086

Kozachenko Nadiia

Department of Philosophy

Kryvyi Rih State Pedagogical University

Gagarina ave., 54

Kryvyi Rih

50086

<https://orcid.org/0000-0003-2358-9076>

n.p.kozachenko@gmail.com

<https://doi.org/10.31812/apm.7634>